

Witold Rakowski

orcid 0000-0001-8814-3943

wit.rak@wp.pl

Przyrost naturalny i saldo migracji jako komponenty wpływające na zmiany liczby mieszkańców Bydgoszczy

Abstrakt

Przedmiotem badań jest ludność Bydgoszczy i jej zmiany w latach 1946–2020 powodowane przyrostem naturalnym oraz saldem migracji. Celem opracowania jest pokazanie zmieniającego się znaczenia przyrostu naturalnego i salda migracji w przyroście rzeczywistym ludności miasta w latach 1946–1995, a w następnych latach w ubytku ludności.

Bazę statystyczną do badań stanowiły dane Głównego Urzędu Statystycznego zawarte w Rocznikach Demograficznych i innych publikacjach wykazanych pod tabelami. Cały 75-letni okres badań podzielono na podokresy wynikające z kształtowania się współczynnika przyrostu naturalnego. W wyniku zachodzących zmian w przyroście naturalnym ludności i w saldach migracji wzrost ludności w poszczególnych podokresach był zróżnicowany. W latach 1946–1995 ludność miasta powiększyła się o 250 tys., w tym w większym stopniu przyczyniło się do tego saldo migracji niż przyrost naturalny. W ostatnich 25 latach (1996–2020) następował ubytek ludności w mieście, ponieważ był ujemny przyrost naturalny, któremu towarzyszyło ujemne saldo migracji. W tym podokresie w mieście ubyło 37 tys. mieszkańców. Wnioski: Wzrost liczby mieszkańców miasta był możliwy dzięki rozwojowi gospodarczemu, w badanym okresie nastąpiły olbrzymie zmiany w ruchu naturalnym i wędrownym ludności, zmiany w przyroście naturalnym przyczyniły się do spadku udziału mieszkańców w wieku 60+ w ogólnej liczbie ludności miasta, dzieci w wieku 0–14 lat i osób -w wieku 15–29 lat, a do kilkakrotnego wzrostu udziału.

słowa kluczowe: Bydgoszcz, ludność, przyrost naturalny, saldo migracji

The rate of natural increase and the net migration rate as factors contributing to population change in Bydgoszcz

Abstract

The subject of the studies is population of Bydgoszcz and its changes in 1946–2020 caused by the rate of natural increase and the net migration rate. The purpose of the article is showing the significance of the rate of natural increase and the net migration rate in the actual population growth of the city in 1946–1995, followed by a population decline recorded in the next years.

A statistical basis for the studies was data from the Central Statistical Office featured in Demographic Yearbooks and other publications listed below the tables. The entire period of the studies that continued for 75 years was divided into subperiods resulting from figures of the rate of natural increase. As a result of changes in the rate of natural increase and net migration rates, population varied in individual subperiods. In 1946–1995, population of the city increased by 250,000, which was significantly influenced by the net migration rate rather than the rate of natural increase. In the past 25 years (1996–2020) the city recorded a population decline, resulting from a negative rate of natural increase, accompanied by a negative net migration rate. The city reported a population decline totaling 37,000 residents. Conclusions: Population growth in the city was possible thanks to economic development; in the period covered by the studies there were considerable changes in natural and migration movements of population; changes in the rate of natural increase contributed to the decline in the share of children age 0–14 and people age 15–29, and the share of people age 60+ in the total population of the city increased several times.

keywords: Bydgoszcz, population, rate of natural increase, net migration rate

Wprowadzenie

Spośród państw europejskich Polska po II wojnie światowej należała do najbardziej dynamicznie rozwijających się społeczeństw pod względem rozwoju demograficznego. Dzięki wysokiemu przyrostowi naturalnemu ludności liczba

mieszkańców wzrosła z 23,6 mln w 1946 r. do 38,3 mln w 1996 r.¹ i mniej więcej taki stan utrzymuje się do czasów współczesnych². W układzie przestrzennym przyrost rzeczywisty ludności następował niemal wyłącznie w 940 miastach (wzrost z 8 mln do 23 mln), przy czym w liczbach absolutnych największy wzrost notowano w ośrodkach liczących powyżej 100 tys. mieszkańców. Należy jednak podkreślić, że na poziomie krajowym o zmianie liczby mieszkańców decyduje przyrost (ubytek) naturalny i saldo migracji z zagranicą, natomiast na poziomie lokalnym, to znaczy w poszczególnych miastach, gminach wiejskich, przyrost lub ubytek ludności następuje jeszcze dodatkowo poprzez saldo migracji krajowych i poprzez dokonywane sporadycznie zmiany obszarów miasta (na ogół poszerzanie granic) wraz z mieszkającą tam liczbą mieszkańców³.

W odróżnieniu od przyrostu naturalnego, który powoduje zmiany w liczbie mieszkańców na poziomie lokalnym oraz równocześnie na poziomie krajowym i międzynarodowym, pozostałe dwa składniki, to jest saldo migracji krajowych i zmiany granic administracyjnych miast (gmin), przyczyniają się tylko do przesunięcia przestrzennego ludności z jednych jednostek osadniczych do drugih i nie wpływają na zmianę liczby mieszkańców w kraju. Czwarty komponent przyczyniający się do zmiany liczby ludności, to jest saldo migracji z zagranicą, powoduje przyrost lub ubytek mieszkańców na poziomie lokalnym i krajowym. Następuje więc przemieszczenie ludności tylko między państwami i, w przeciwieństwie do przyrostu (ubytku) naturalnego, nie wpływa na stan ludności w skali globalnej. Zatem każdy z tych 4 komponentów wywołuje nieco inne konsekwencje demograficzne w poszczególnych jednostkach osadniczych, które częściowo przekładają się na skalę krajową i międzynarodową.

W wyniku oddziaływania tych 4 składników Bydgoszcz pod względem liczby mieszkańców w systemie osadniczym kraju przesunęła się z 11 miejsca w 1950 r. na 8 w 2019 r., a liczba jej mieszkańców wzrosła ze 140 tys. w 1946 r. do 313,5 tys. w 1974 r.⁴ i do 390 tys. w 1995 r. Od tego roku następuje powolny ubytek ludności. Czyli w ciągu 50 lat przybyło w mieście 250 tys. ludności, a w następnych 25 latach ubyło 37 tys. W świetle przytoczonych faktów nasuwa się pytanie,

¹ Rocznik Demograficzny (dalej: RD) 2020, GUS s. 24–26.

² Do tych 38 mln wlicza się około 2,5 mln osób przebywających od przeszło 10 lat sezonowo i czasowo za granicą.

³ M. Gajewski, *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963*, GUS, Warszawa 1964.

⁴ Liczba ludności w latach 1946–1974 uwzględnia wszelkie zmiany związane z obszarem miasta. To znaczy tereny włączone w granice administracyjne miasta w latach 1954–1961 potraktowano tak, jakby były one inkorporowane już w 1946 r. Porównaj: Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975 r., GUS, 1976.

jakie znaczenie w przyroście i ubytku rzeczywistym ludności Bydgoszczy miały poszczególne komponenty ze szczególnym uwzględnieniem przyrostu naturalnego⁵. Należy nadmienić, że znaczenie salda migracji zarówno w przyroście, jak i ubytku liczby mieszkańców Bydgoszczy, było nie mniej ważne jak przyrostu naturalnego. Jego uwzględnienie było konieczne, aby wykazać roczny przyrost rzeczywisty ludności i jej stan na koniec każdego roku.

Tak więc celem artykułu jest ukazanie zmieniającego się znaczenia przyrostu naturalnego ludności w latach 1946–2020 na tle salda migracji we wzroście liczby mieszkańców, a następnie w jej ubytku wraz z doszukiwaniem się przyczyn. Ze względu na panującą pandemię w 2020 r., tylko niektóre dane z tego roku dotyczące procesów demograficznych będą wykorzystane. W większości przypadków analiza procesów demograficznych kończyć się będzie na 2019 r.

Podstawowym materiałem pozwalającym na śledzenie zmian w liczbie ludności miasta i komponentów na to wpływających są dane zawarte w wydawnictwach Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), a zwłaszcza w Roczniku Demograficznym i materiałach zebranych w GUS. Braki w materiałach uzupełniano szacunkami. Dane liczbowe zawarte w wydawnictwach należało zebrać i zestawzić w tabelach według odpowiedniego klucza umożliwiającego ich analizę. Dla okresu tuż powojennego 1946–1955, kiedy zaostrzone były rygory życia społeczno-gospodarczego, w publikacjach brakuje wiele danych dotyczących ruchu naturalnego i wędrownego ludności, dlatego odwołano się do szacunków, o czym będzie mowa w dalszej części opracowania. Również wyliczenia dla lat 1956–1975 oparte są w dużej mierze na szacunkach. Pomimo tego, że w rocznikach statystycznych ówczesnego woj. bydgoskiego dla wielu lat podawano dane o ruchu naturalnym (rzadziej o ruchu wędrownym), to przestały one być aktualne w wyniku dokonanych zmian administracyjnych miasta⁶. Wyliczenia szacunkowe oparto na skorygowanych współczynnikach przyrostu naturalnego dla miast w Polsce, jak też dla miast byłego woj. bydgoskiego⁷. Znając z innych publikacji⁸ stan ludności w 1946, 1950, 1960, 1970, 1974 oraz w 1955, 1965 i 1975 r.⁹, a także wcześniej wspomniany współczynnik przyrostu naturalnego, można było oszacować w danym roku przyrost naturalny w liczbach absolutnych,

⁵ Ze względu na ograniczoną objętość artykułu opis migracji ludności ogranicza się tylko do salda z pominięciem napływu, odpływu.

⁶ Patrz odnośnik 4.

⁷ H. Bogucka, T. Mantorska, F. Stokowski, *Ruch naturalny i reprodukcja ludności Polski według województw w latach 1950–1987 (w nowym podziale administracyjnym)*, „Monografia i Opracowania” nr 272/17, 1988.

⁸ Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975 roku, GUS 1976.

⁹ RD 1987, s. 15.

a zarazem saldo migracji jako różnicę między przyrostem rzeczywistym a przyrostem naturalnym. Od 1976 r. są dostępne pełne dane o ruchu naturalnym i wędrownym, a więc przyjęto je jako wiarygodne, odzwierciedlające rzeczywiste procesy demograficzne w mieście. Cały 75-letni okres badań podzielono na podokresy, uwzględniając tzw. falowanie przyrostu naturalnego, zaczynając od rosnącego do malejącego i ponownie wznoszącego się i opadającego¹⁰. Porównywanie pewnych procesów demograficznych w czasie wymagało podziału całego okresu badań na podokresy 5- i 25-letnie. Ponadto, aby wykazać podobieństwa i różnice w przyroście naturalnym, w poszczególnych tabelach uwzględniono współczynniki przyrostu naturalnego ludności Bydgoszczy na tle innych miast w kraju. Oczywiście porównań tych będzie więcej. Celem badań jest bowiem udowodnienie tezy, że przebieg niektórych procesów demograficznych na niższym poziomie agregacji przestrzennej, w tym przypadku w mieście Bydgoszczy, upodabnia się do skali krajowej. Poziom krajowy procesów demograficznych jest kształtowany przez procesy cząstkowe w rodzinach i w poszczególnych punktach osadniczych. W związku z tym, że na łamach „Kroniki” problemy demograficzne były rzadko omawiane¹¹ niniejsze opracowanie wpisuje się częściowo w nurt tych rozważań.

Podokres falowania przyrostu naturalnego (1946–1975)

Okres tak pierwszej, jak i drugiej wojny światowej wycisnął swoje piętno na kształtowaniu się przyrostu naturalnego w Bydgoszczy i w Polsce. Po 1945 r. najpierw przyrost naturalny wzrastał, następnie malał i znowu wzrastał. Dlatego zjawisko to należy określić jako falowanie¹². Proces falowania trwa do czasów współczesnych, ale od lat 90. XX w. wahania w przyroście naturalnym są minimalne. Falowanie było najwyższe w latach 1946–1975, na co wskazują dane dotyczące przyrostu naturalnego.

Można sądzić, że dodatni przyrost naturalny ludności w Bydgoszczy występował już od 1943 r., skoro w 1946 r. wynosił 15‰ i w kolejnych latach wzrastał do 17,7‰, był jednak nieco niższy aniżeli w miastach ogółem. Na Ziemiach Zachodnich i Północnych w wielu ośrodkach (np. w Szczecinie, Koszalinie, we Wrocławiu) współczynnik ten w 1956 r. przekraczał 25‰. Współczynniki ruchu naturalnego w 1950 r. dla Bydgoszczy na tle wybranych miast przedstawiały się następująco (w ‰)¹³:

¹⁰ E. Rosset, *Eksplozja demograficzna*, KiW, Warszawa 1978.

¹¹ A. Ollech, *Przemiany ludnościowe na terenie Szwedzkiej w latach 1874–1914*, „Kronika Bydgoska”, t. XL, Bydgoszcz, 2019, s. 99–118.

¹² E. Rosset, op. cit.

¹³ Źródło: *RD 1967–1968*, s. 165–166. Dane zawarte w tab. 1 dotyczące przyrostu naturalnego Bydgoszczy są niższe, ponieważ w międzyczasie dokonano w GUS korekty.

	Bydgoszcz	Poznań	Szczecin	Wrocław
małżeństwa	13,0	12,2	18,5	20,7
urodzenia	29,7	26,6	49,4	42,9
zgony	10,3	10,0	11,9	11,4
przyrost naturalny	19,4	16,6	37,5	31,5

Dane te wskazują, że na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski występowała eksplozja demograficzna, o czym świadczą wysokie współczynniki urodzeń i przyrostu naturalnego. W Bydgoszczy współczynniki ruchu naturalnego były o wiele niższe aniżeli w Szczecinie, ale porównywalne były z Poznaniem. Rok 1956 tak w Polsce, jak i w Bydgoszczy, należy uznać za przełomowy pod względem przyrostu naturalnego (17,7‰). Do 2020 r. nie było już sytuacji, aby przyrost naturalny w Polsce i w Bydgoszczy osiągnął taką wielkość i raczej nie osiągnie jej w przyszłości. Stosunkowo wysoki współczynnik przyrostu naturalnego w Bydgoszczy w latach 1946–1956 przyczyniał się do rosnącego wzrostu liczby mieszkańców od 2100 do 3700 (por. Tabela 1). Jednak w większym stopniu w tym okresie (11 lat) do wzrostu ludności przyczyniały się migracje. Przewaga napływu ludności nad odpływem spowodowała, że saldo migracji wynosiło 41 420 osób, podczas gdy przyrost naturalny 32 570. Przeciętnie rocznie przybywało zatem w tym podokresie w Bydgoszczy 6727 osób, z tego na przyrost naturalny przypadało 2960, a na saldo migracji (łącznie krajowe i z zagranicą) 4038.

Od 1957 r. przyrost naturalny w miastach w Polsce, w tym i w Bydgoszczy, był już niższy od roku go poprzedzającego, ale ciągle jeszcze w miastach do 1975 r. włącznie, a w Bydgoszczy do 1962 r., przekraczał 10‰. Dlatego rocznie w wyniku przyrostu naturalnego przybywało w mieście dodatkowo przeszło 3 tys. mieszkańców, czyli więcej niż wynosiło saldo migracji (por. Tabela 1).

Tabela 1. Przyrost naturalny ludności Bydgoszczy na tle salda migracji w latach 1946–1975

Lata	Przyrost naturalny			Saldo migracji	Ludność na koniec roku
	miasta	Bydgoszcz			
	w ‰	w ‰	liczby absolutne		
1	2	3	4	5	6
1946	16,4	15,0	2100	1900	144000
1947	18,0	16,0	2300	3700	150000

1948	18,2	16,2	2500	3500	156000
1949	18,2	16,2	2600	3400	162000
1950	19,1	17,0	2870	3530	168400
1951	18,3	17,5	3000	5000	176400
1952	19,0	17,6	3200	4400	184000
1953	19,3	17,6	3300	4700	192000
1954	18,4	17,6	3400	4600	200000
1955	19,4	17,6	3600	4400	208000
1956	19,6	17,7	3700	2300	214000
1957	18,7	17,0	3700	2300	220000
1958	18,8	16,0	3600	2400	226000
1959	17,5	15,5	3500	2500	232000
1960	16,9	11,8	3400	2600	238000
1961	15,4	11,2	3200	1800	243000
1962	13,8	10,0	2900	2100	248000
1963	13,9	9,2	3000	2000	253000
1964	12,4	8,0	2700	2300	258000
1965	11,9	7,2	2600	1400	262000
1966	11,3	6,9	2200	3300	267500
1967	10,4	6,4	2100	3400	273000
1968	10,8	5,9	1900	4100	279000
1969	10,2	6,5	1800	3700	284000
1970	10,4	7,3	1800	3700	290000
1971	10,2	7,3	2000	3000	295000
1972	11,1	8,0	2300	3700	301000
1973	11,5	7,9	2500	3500	307000
1974	12,1	8,3	2600	3900	313500
1975	11,6	8,8	3100	6400	323000

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Ludność op. cit. s. 36 (kolumna 6), H. Bogucka i inni, Ruch naturalny op. cit. s. 75 dla lat 1950, 1960, 1970–1975 (kolumna 3), RD 2020, s. 26–28 (kolumna 2), kolumny 4, 5, częściowo 6 – szacunki własne, RD 1967–1968, s. 132, 165 (przyrost naturalny dla lat 1960, 1965–1968).

Obniżanie współczynnika przyrostu naturalnego w Bydgoszczy trwało do 1969 r. (6,5%). W następnych latach następował jego powolny wzrost, ale do 1975 r. nie przekroczył 9%. Liczby dotyczące przyrostu naturalnego i salda migracji zawarte w powyższej tabeli pozwalają dostrzec, że do 1955 r. niemal każdego roku saldo migracji przewyższało przyrost naturalny. W następnych dziesięciu latach sytuacja była odwrotna, a od 1966 r. do 1975 znowu we wzroście liczby mieszkańców Bydgoszczy dominowało saldo migracji. Relacja liczby ludności uzyskana dzięki przyrostowi naturalnemu w stosunku do salda migracji odzwierciedla w pewnej mierze rozwój gospodarczy miasta uwidaczniający się między innymi w przyroście miejsc pracy i liczbie oddawanych do użytku nowych mieszkań.

Od przyrostu do ubytku naturalnego (1976–1995)

Analiza przyrostu naturalnego i salda migracji Bydgoszczy do 1975 r. oparta była przede wszystkim na szacunkach. Mogły one odbiegać od stanu rzeczywistego w poszczególnych latach. Jednak w podokresach 5-letnich przyrost rzeczywisty pokrywał się ze stanem faktycznym, ponieważ pewnym punktem zaczepienia była liczba mieszkańców podawana na koniec 1950, 1955 itd. Przykładowo, odejmując od stanu ludności w 1960 r. (238 tys.) liczbę ludności z 1955 r. (208 tys.), otrzymamy przyrost rzeczywisty w wysokości 30 tys., który został rozdysponowany między lata 1956–1960 z podziałem na przyrost naturalny i saldo migracji. Tak więc, pomimo tego, że dla wielu lat (szczególnie 1946–1955) są to dane szacunkowe, efekt końcowy w 1975 r. pokrywał się ze stanem rzeczywistym ewidencjonowanym przez GUS¹⁴. Od 1976 r. do dyspozycji są dane dotyczące ruchu naturalnego łącznie z urodzeniami, zgonami, przyrostem naturalnym i saldem migracji krajowych oraz z zagranicą. Dodając do przyrostu naturalnego saldo migracji, otrzymujemy na koniec roku stan ludności, który w niektórych latach różni się od danych podawanych przez GUS, o czym szerzej będzie mowa w końcowej części artykułu.

Wracając do podstawowego wątku opracowania wzbogaconego o nowe składniki przyrostu rzeczywistego ludności warto zauważyć, że liczba urodzeń na ogół wzrastała od 1976 r. do 1983 r., a następnie malała. Różnica w liczbie urodzeń między 1983 r. (6524 urodzeń żywych), a 1995 r. wynosiła 2866. W roku 1995 urodzenia były niższe (3658) w porównaniu z 1976 r. i 1983 r., odpowiednio o 37,4% i o 44%. Natomiast w tym czasie notowano wzrost zgonów odpowiednio

¹⁴ W RD 1983, s. 16 podano, że liczba ludności Bydgoszczy w 1975 r. wynosiła 323 tys., w 1976 r. 330 tys., w 1983 r. 357 tys.

o 24,9% w stosunku do 1976 r. i o 40,5% w 1991 r. w porównaniu z 1976 r. (najwyższe zgony w odnotowano latach 1976–1995). W okresie początkowym terapii szokowej¹⁵ zmiany gospodarcze bardziej odzwierciedlały zgony niż urodzenia. Wzrosły one w 1990 r. w porównaniu do roku poprzedzającego o 6,8% i w następnym roku o dalsze 2,2%. W tych latach notowano też pewien wzrost urodzeń. Jednak już od 1992 r. następował zarówno spadek urodzeń, jak i zgonów. Tendencje zmian, jakie pojawiły się w przypadku urodzeń i zgonów przekładały się na wynik końcowy tych procesów, czyli na przyrost naturalny. Stopniał on w liczbach absolutnych z 3024 osób w 1976 r. do 1663 w 1986 r. i do zaledwie 20 osób w 1995 r. Przyrost ten był wyższy w latach 1979–1983 niż w latach 60. i 70. (do 1978 r.), po czym systematycznie malał. Spadek ten w poszczególnych latach, w odniesieniu do roku poprzedzającego przedstawiał się następująco (w %):

1984 r.	15,2
1985 r.	13,3
1986 r.	28,3
1987 r.	19,5
1988 r.	10,2
1994 r.	49,1

W 1995 r. przyrost naturalny w porównaniu z rokiem poprzednim był już prawie 17 razy niższy. Był on bardziej zmienny w czasie niż urodzenia i zgony. Rok 1983 z najwyższymi urodzeniami i 1995, jako ostatni, kiedy występował jeszcze dodatni przyrost naturalny, a miasto osiągnęło najwyższą liczbę mieszkańców, przejdą do historii Bydgoszczy jako ważne wydarzenia demograficzne, które raczej już się nie powtórzą. Spadek przyrostu naturalnego ludności w Bydgoszczy następował równoległe do spadku w miastach w Polsce (dane ogółem), z tym tylko, że współczynnik ten był nieco niższy (por. Tabela 2). Wprowadzenie od 1990 r. radykalnych reform gospodarczych polegających na prywatyzacji, likwidacji miejsc pracy¹⁶ doprowadziło do rosnącego bezrobocia i biedy¹⁷, które nie zachęcały ludzi do napływu. Bezrobociem w 1995 r. objęty był cały kraj, odczuwała to ludność niemal wszystkich miast i gmin wiejskich. Nowym zjawiskiem

¹⁵ K. Poznański, *Wielki przekręt. Klęska polskich reform*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze i Literackie, 2000 oraz W. Kieżun, *Patologia transformacji*. Warszawa: Poltext, 2012.

¹⁶ A. Karpiński, S. Paradysz, P. Soroka, W. Żółtowski, *Od uprzemysłowienia PRL do dezindustrializacji kraju*, Wydawnictwo Muza, Warszawa, 2015 oraz M. Bałtowski, *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza, przebieg, upadek*, PWN, Warszawa 2009.

¹⁷ M. Kabaj, *Ekonomia tworzenia i likwidacji miejsc pracy. Dezaktywizacja Polski*, Instytut Pracy i Spraw Społecznych, Warszawa 2005.

w migracji od 1990 r. było wysokie saldo ujemne z zagranicą, przyczyniające się do spadku liczby mieszkańców Bydgoszczy. Zmniejszony napływ krajowy ludzi młodych i odpływ młodzieży za granicę, pośrednio wpłynęła na zmniejszenie się stopy urodzeń, przyrostu naturalnego i na starzenie się społeczeństwa miasta. Ważnym wydarzeniem, które wpłynęło na kształtowanie się salda migracji, i w równym stopniu na przyrost naturalny, była reforma administracyjna kraju wprowadzana od 1 czerwca 1975 r., a także pojawiające się od 1976 r. niezadowolone społeczne wynikające z rosnących kosztów utrzymania i niedoborów towarów w sklepach. Niezadowolone to ujawniało się w strajkach i w konfliktach z władzą rządzącą krajem. W latach 1966–1979 do Bydgoszczy napływała duża liczba ludności w niektórych latach przewyższająca dwukrotnie jej odpływ. Skutkowało to wysokim saldem migracji przekraczającym na ogół wysokość przyrostu naturalnego.

Tabela 2. Przyrost naturalny ludności Bydgoszczy na tle salda migracji w latach 1976–1995

Lata	W liczbach absolutnych						W %			
	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny	Saldo		Ludność na 31.12	Urodzenia	Zgony	Przyrost nat.	
				Krajowe	Zagraniczne				Bydgoszcz	miasta
1976	5845	2816	3029	4776	-100	330705	17,9	8,6	9,3	9,7
1977	5693	2826	2867	2585	-87	336070	17,1	8,5	8,6	9,4
1978	5912	3068	2844	3175	-17	342072	17,4	9,0	8,4	9,2
1979	6224	3077	3147	2932	-33	347551	18,0	8,9	9,1	9,9
1980	6345	3219	3126	1713	-7	352383	18,1	9,2	8,9	9,2
1981	6167	3051	3116	1248	-3	356744	17,4	8,6	8,8	9,3
1982	6313	3202	3111	1009	-2	360862	17,6	8,9	8,7	9,4
1983	6524	3375	3149	577	+2	364590	18,0	9,3	8,7	9,7
1984	6131	3460	2671	1028	+9	368298	16,7	9,4	7,3	8,4
1985	5872	3554	2318	1640	+6	372262	15,8	9,6	6,2	7,2
1986	5389	3726	1663	1344	+14	375283	14,4	10,0	4,4	5,9
1987	4970	3632	1338	1812	+7	378448	13,2	9,6	3,6	4,9
1988	4869	3668	1201	1197	+10	380848	12,8	9,6	3,2	4,6
1989	4564	3624	940	1581	+9	383890	11,9	9,5	2,4	3,6

1990	4467	3871	526	844	-291	384969	11,6	10,1	1,5	2,9
1991	4511	3958	553	1920	-432	387010	11,7	10,3	1,4	2,3
1992	4166	3823	343	1144	-449	388048	10,8	9,9	0,9	1,8
1993	4298	3654	644	1026	-388	389330	11,1	9,4	1,7	1,6
1994	4038	3704	334	440	-239	389865	10,4	9,5	0,9	1,5
1995	3658	3638	20	515	-295	390105	9,4	9,3	0,1	0,4

Źródła: Opracowanie własne na podstawie danych Departamentu Badań Demograficznych.

W 1980 r., kiedy niepokoje społeczne wzrastały, nastąpił spadek salda migracji o 48% w porównaniu z rokiem 1979. Saldo malało do 1983 r., w kolejnych latach – do 1989 r. – pojawił się pewien jego wzrost. Zniesienie stanu wojennego w 1983 r. i wprowadzenie pewnych reform przyczyniających się do ożywienia gospodarczego¹⁸ to czynniki, które wpłynęły na dane demograficzne. W następnych 4 latach saldo migracji malało, wzrastało i znowu malało, by w roku 1994 było ponad dwukrotnie niższe w stosunku do roku poprzedzającego (por. Tabela 2).

Proces depopulacji miasta (1996–2020)

Jak już wcześniej nadmieniono, w roku 1995 Bydgoszcz liczyła (według wyliczeń autora) 390,1 tys. mieszkańców, którzy byli na stałe zameldowani. Od 1996 r. rozpoczął się proces powolnego wyludniania się miasta. W tym roku pojawił się, po raz pierwszy w powojennej 50-letniej historii Bydgoszczy, ujemny przyrost naturalny. Przy ujemnym saldzie z zagranicą, a przy niewielkim saldzie krajowym, spowodowało to zmniejszenie liczby mieszkańców. Proces ten, z przerwą w 1998 r., trwał w latach następnych, pogłębiony od 2000 r. ujemnym saldem krajowym i do 2015 r. – z zagranicą.

Biorąc pod uwagę ruch naturalny ludności, wysokość urodzeń zamykała się w przedziale 2822 (2020 r.) – 3545 (1996 r.). To znaczy, że urodzenia w 2020 r. w porównaniu z rokiem 1996 były niższe o 20%. W związku z tym, że 2020 r. nie jest reprezentatywny ze względu na panującą pandemię, bierze się pod uwagę rok wcześniejszy. Dla 2019 r. wynik ten wyniósł 13%. Daje się zauważyć pewien wzrost urodzeń w latach 2006–2010, kiedy też w całej Polsce, w tym w miastach, notowano przyrost urodzeń powodowany wchodzeniem (z opóźnieniem) w okres prokreacji kobiet urodzonych w tak zwanym drugim wyżu demograficznym lat

¹⁸ M. Jarosz (red.), *Manowce polskiej prywatyzacji*, PWN, Warszawa 2001, A. Karpiński, S. Paradyś, P. Soroka, W. Żółtowski. *Jak powstawały i upadały zakłady przemysłowe w Polsce*. Muza, Warszawa, 2013.

1979–1983. Od 2011 r. następował w Bydgoszczy, podobnie jak w innych miastach w kraju (dane ogółem), powolny spadek urodzeń. Większe wahania niż w urodzeniach następowały w zgonach ludności. Pomijając rok 2020 jako nietypowy, zgony zamykały się w przedziale 3407 (2001 r.) – 4115 (2018 r.), czyli w 2018 r. były wyższe o 21% w stosunku do 2001 roku. Jeśli do roku 2001 odnieśliśmy dane z 2020 r. wzrost wyniesie 37%. Można więc uznać, że liczba urodzeń dzieci jest bardziej zależna od zachowań ludzi niż liczba zgonów, która od czasu do czasu wymyka się spod kontroli, kiedy dają o sobie znać pojawiające się epidemie¹⁹. Na przykład w 2018 roku, w porównaniu z 2017 r., zgony w Bydgoszczy były wyższe o 6%, ale w 2020 r. w stosunku do 2019 r. już o 19%.

Różnica w przebiegu liczby urodzeń i zgonów w ciągu tych 25 lat powodowała, że również ubytek naturalny ludności zmieniał się z roku na rok, zaczynając od -249 osób w 1996 r. i od -102 w 2007 r., a kończąc na -965 w 2019 r. i niemal dwukrotnie większej liczbie w 2020 r. Wahania były więc znaczne (por. Tabela 3). Jeśli między 2019 a 2018 wzrost ujemnego przyrostu naturalnego wynosił 10%, to między 2020 a 2019 aż 92% i między 2018 a 2017 r. 97%. Wysoki wzrost ubytku naturalnego w 2020 r. był spowodowany Covidem-19, a w 2018 r. prawdopodobnie grypą. Z kolei niewielki ubytek ludności w latach 2007–2010 można tłumaczyć wzrostem urodzeń, przy względnie stabilnych zgonach (por. Tabela 3). W sumie ubytek naturalny ludności w latach 1996–2017 przekraczał 500 osób. Wyjątkowe były tylko lata 2018–2020, kiedy wzrost zgonów, przy malejących urodzeniach, przyczyniał się do powiększenia ubytku naturalnego, dorównując pod względem wielkości ujemnemu saldu migracji.

Tabela 3. Przyrost naturalny ludności Bydgoszczy na tle salda migracji w latach 1995–2020

Lata	W liczbach absolutnych						W %			
	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny	Saldo		Ludność na 31.12	Urodzenia	Zgony	Przyrost nat.	
				Krajowe	Zagraniczne				Bydgoszcz	miasta
1996	3545	3794	-249	290	-176	389970	9,1	9,7	-0,6	0,3
1997	3445	3643	-198	-41	-179	389552	8,9	9,4	-0,5	0,0
1998	3353	3684	-332	612	-132	389700	8,6	9,5	-0,9	-0,2

¹⁹ M. Kopczyński, *Od powietrza, głodu, wojny...*, A. Karpiński, *Strach przed dżumą w epoce wczesnonowożytnej*, A. Fiheł, *Ucieczka od strachu i przedwczesnej śmierci: przejście epidemiologiczne*, „Mówią Wieki”, Magazyn historyczny nr 4^e, 2020.

1999	3166	3518	-352	369	-275	389442	8,3	9,3	-1,0	-0,7
2000	3061	3493	-432	-146	-286	388578	7,9	9,0	-1,1	-0,4
2001	3165	3407	-242	-663	-193	387480	8,2	8,8	-0,4	-0,4
2002	3052	3443	-391	-805	-141	386143	7,9	8,9	-1,1	-0,7
2003	3010	3552	-542	-805	-141	384655	8,2	9,7	-1,5	-0,7
2004	3032	3514	-482	-1507	-49	382617	8,3	9,6	-1,3	-0,5
2005	3098	3450	-352	-1611	-43	380611	8,5	9,5	-1,0	-0,4
2006	3213	3556	-343	-1714	-194	378360	8,9	9,8	-0,9	-0,2
2007	3486	3588	-102	-1981	-176	376101	9,7	10,0	-0,3	0,0
2008	3527	3697	-170	-1609	-125	374197	9,9	10,4	-0,5	0,5
2009	3544	3740	-196	-1535	-60	372406	10,0	10,5	-0,6	0,6
2010	3514	3720	-206	-1156	-111	370933	9,9	10,5	-0,6	0,6
2011	3251	3559	-308	-1071	-44	369610	8,9	9,8	-0,9	0,0
2012	3198	3775	-577	-899	-176	367858	8,8	10,4	-1,6	-0,4
2013	3169	3777	-608	-722	-264	366264	8,8	10,5	-1,7	-0,9
2014	3256	3680	-424	-774	-323	364742	9,1	10,3	-1,2	-0,5
2015	3095	3714	-619	-785	-323	363016	8,7	10,4	-1,7	-1,1
2016	3239	3700	-461	-856	45	361744	9,1	10,4?	-1,3	-0,5
2017	3418	3864	-446	-929	40	360409	9,7	10,9	-1,3	-0,5
2018	3236	4115	-879	-1109	53	358474	9,2	11,7	-2,5	-1,2
2019	3071	4036	-965	-1080	94	356523	8,8	11,6	-2,8	-1,4
2020	2822	4677	-1855	-1755	24	352937	8,1	13,5	-5,3	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w RD z lat 1997–2020.

Saldo ujemne krajowe w powojennym rozwoju demograficznym miasta po raz pierwszy pojawiło się w 1997 r. W następnych dwóch latach było jeszcze dodatnie, a już od 2000 r. cały czas ujemne, wzrastając od -146 osób do -1981 w 2007 r. Od tego roku do 2013 zmniejszało się, by ponownie w latach następnych z roku na rok wzrastać. Od 2001 r. ujemne saldo krajowe znacznie przewyższało, w niektórych latach kilkakrotnie, wielkości ubytku naturalnego. Dopiero w końcowych latach wielkości te były zbliżone (por. Tabela 3). Również ujemne saldo z zagranicą do 2015 r. przyczyniało się do wyludniania się miasta. Od roku 2016 saldo z zagranicą minimalnie jest dodatnie. Zatem w ostatnich 25 latach ubytek ludności Bydgoszczy na skutek ujemnego przyrostu naturalnego (-11731), ujemnego salda krajowego (-22182) i z zagranicą (-3155) wyniósł 37068 osób. Z tych 3 komponentów najbardziej niekorzystny jest ubytek naturalny. Z tego bowiem powodu traciła zarówno ludność Bydgoszczy, jak i Polski. Z demograficznego

punktu widzenia niekorzystny jest również ubytek na rzecz innych państw. W tym przypadku jednak w skali globalnej korzyści i niekorzyści się bilansują (nie ma ubytku). Podobnie dzieje się z saldem krajowym. Bydgoszcz traciła mieszkańców, a powiększała się ludność w jej strefie podmiejskiej.

Zatem na koniec 2019 r. miasto zgodnie z wyliczeniami liczyło 356,5 tys. mieszkańców, a w 2020 r. 352,9 tys. Wyjaśnienia wymaga różnica w liczbie mieszkańców Bydgoszczy między wyliczeniami autora a danymi GUS. Otóż na koniec 1975 r. dane GUS i autora były takie same, wynosiły 323 tys. mieszkańców. Różnica pojawiła się już w 1977 r. Według wyliczeń autora liczba mieszkańców miasta była niższa o 3167 od danych GUS, ale z kolei w 1980 r. według wyliczeń autora była wyższa o 4264 osoby od danych GUS. W kolejnych latach różnice te się powiększały, co dokumentują dane zawarte w poniższej tabeli.

Tabela 4. Ludność Bydgoszczy w latach 1975–2020 według obliczeń autora i GUS

Lata	Ludność na koniec roku		Różnica	Źródło danych GUS
	wg autora	GUS		
1975	322657	322657	-	RD 1982, s. 16
1977	336070	339237	-3167	RD 1978, s. XXIX
1980	352895	348631	4264	RD 1981, s. 9
1988	381360	377855	3505	RD 1990, s. 9
1995	390105	386056	4055	RD 1996, s. 12
2001	387480	383213	4267	RD 2002, s. XLVII
2002	386143	372104	14039	RD 2003, s. XLII i 19
2010	370894	356177	14717	RD 2011, s.42
2015	362977	355645	7332	RD 2016, s. 16
2020	352937	344091	8846	RD 2021 s. 36
2020	356477 ^{a)}	344091	12386	

^{a)}Wraz z obszarem włączonym do miasta w latach 1975–1989 (3540 osób).
Źródło: Opracowanie własne. RD = Rocznik Demograficzny.

Między 2001 a 2002 rokiem różnica ta nagle wzrosła do 14 039 osób, ponieważ GUS dokonał korekty, obniżając stan ludności z 383 213 w 2001 r. do 372 104 w 2002 r. (czyli o 11 109 osób). Zmiana ta wynika z danych zgromadzonych w ramach przeprowadzonego w 2002 r. spisu ludności. Założono, że był on wiarygodny i zaprzeczono wcześniejszym faktom dotyczącym przyrostu (ubytkowi) naturalnego ludności i saldowi migracji. W tak dużym mieście jak Bydgoszcz z pewnością nie wszystkie osoby zostały spisane. Gdyby przyjąć, że nie objęto

pisem 2,5% ludności, to bliższa rzeczywistości byłaby w 2002 r. liczba 386 tys., a nie 372 tys. Nie wdając się w bardziej szczegółowe rozważania, zgodnie z faktami rejestrowanymi na bieżąco przez GUS i podległe mu jednostki, należy przyjąć, że Bydgoszcz na koniec 2020 r. liczyła 356,5 tys. (353 tys. + 3,5 tys. ludność zamieszkała na terenach włączonych do miasta²⁰). Gdyby jednak przyjąć, że 5% mieszkańców Bydgoszczy zameldowanych na stałe przebywa czasowo i sezonowo za granicą, to dane GUS (344 tys.) odpowiadałyby rzeczywistemu stanowi, który jednak nie pokrywałby się z faktami rejestrowanymi w księgach meldunkowych. Prawdopodobnie GUS z góry zakłada stan ludności w kraju i dla jego zbilansowania próbuje dokonywać korekt w skali regionalnej oraz lokalnej, nie podając ich przyczyn. W świetle tych faktów podważyć można w ogóle wiarygodność instytucji centralnej i podawanych przez nią danych statystycznych. Różnica 11 tys. między 2001 r. a 2002 r. jest istotna. To tak jakby w danym roku zniknęło miasto Koronowo lub Mogilno liczące po 11 tys. mieszkańców. Dodac należy, że między 1990 a 2004 r. nie było zmian terytorialnych miasta²¹.

Od rozwoju do zapaści demograficznej miasta

Tak się składa, że 75-letnia powojenna historia miasta pozwala na wydzielenie 50-letniego okresu demograficznego rozwoju i 25-letniego okresu wyludniania się miasta, który można utożsamiać z zapaścią demograficzną. Otóż w okresie 50 lat potencjał demograficzny miasta powiększył się o 250 tys., w tym o 120,4 tys. w wyniku przyrostu naturalnego. Przyrost rzeczywisty ludności był większy w latach 1946–1970 niż w następnym 25-leciu. W podziale na 5-letnie podokresy najbardziej pomyślnie dla rozwoju demograficznego miasta, były lata 1951–1955 oraz 1971–75 i 1976–1980, kiedy notowano wysokie saldo migracji i przyrost naturalny (por. Tabela 5). Najmniej ludności przybyło w mieście na początku lat 90. i w schyłkowym okresie Polski Ludowej, kiedy małał wyraźnie współczynnik przyrostu naturalnego i spowalniał rozwój gospodarczy, popadając w 1990 r. w recesję z 400% inflacją. W warunkach rosnącego bezrobocia, niepewności zatrudnienia i braku bezpieczeństwa trudno było podejmować decyzje także

²⁰ Do stanu ludności w 1975 r. dodawano (lub odejmowano) w kolejnych latach przyrost naturalny i saldo migracji krajowych i zagranicznych. GUS między 1975 a 1989 r. doliczył jeszcze 3540 osób z terenów przyłączonych do miasta. Autor tę liczbę uwzględnił dopiero w 2020 r.

²¹ Powierzchnia miasta w poszczególnych latach wynosiła:

1960 – 11 600 ha (Statystyka miast i osiedli 1945–1965, GUS, 1967, s. 170)

1974 – 12 750 ha (Ludność i... op. cit. s. 36)

1990 (stan na 1 stycznia) – 17 448 ha (Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym oraz zmiany podziału administracyjnego, GUS 1990, s. 52).

w zakresie prokreacji. Malą więc przeciętna roczna liczba urodzeń żywych w poszczególnych 5-letnich podokresach (por. Wykres 1). Jeśli w latach 1981–85 przeciętnie przybywało w Bydgoszczy 6201 noworodków, to 10 lat później o 33% mniej, a w latach 2001–05 o połowę mniej. Dlatego okres między 1996 r. a 2020 można nazwać zapaścią demograficzną. Została ona zapoczątkowana w latach 1996–2000 stosunkowo niewielkim ubytkiem naturalnym przy niemal zerowym saldzie migracji. W następnych podokresach zapaść ta się pogłębiała albowiem doszło wysokie ujemne saldo migracji i powiększający się ubytek naturalny (por. Tabele 3 i 5).

Tabela 5. Komponenty przyczyniające się do zmiany liczby ludności Bydgoszczy według 5-letnich podokresów

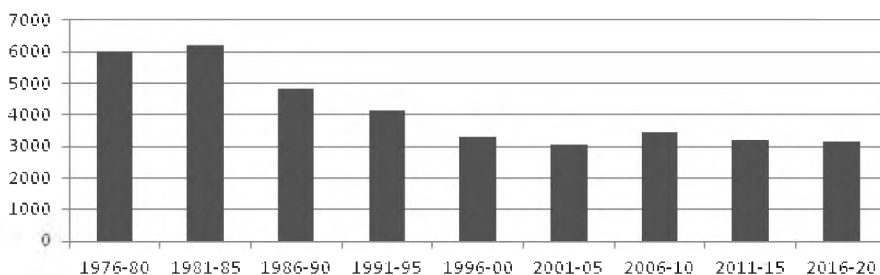
Podokresy	Przyrost naturalny	Saldo migracji		Przyrost rzeczywisty
		Krajowe ^{a)}	z zagranicą	
1946-1950	12370	16030		28400
1951-1955	16500	23100		39600
1956-1960	17900	12100		30000
1961-1965	14400	9600		24000
1966-1970	9800	18200		28000
Razem 1946-1970	70900	79030		150000
1971-1975	12500	20500		33000
1976-1980	15013	15181	-244	29950
1981-1985	14365	5502	12	19879
1986-1990	5668	6778	-251	12195
1991-1995	1894	5045	-1803	5136
Razem 1971-1995	49440	53006	-2286	100160
1996-2000	-1563	1084	-1048	-1527
2001-2005	-2009	-5391	-567	-7967
2006-2010	-1017	-7995	-666	-9678
2011-2015	-2536	-4251	-1130	-7917
2016-2020	-4606	-5729	256	-10079
Razem 1996-2020	-11731	-22282	-3155	-37168

^{a)} Do 1975 r. włącznie razem z zagranicą.

Źródło: Opracowanie własne z wykorzystaniem danych zawartych w Tabelach 1, 2, 3.

Pomimo, że od 2016 r. z budżetu krajowego do rodzin z dziećmi przekazywane są dodatkowe pieniądze, w latach 2016–2020 liczba urodzonych dzieci rocznie była o 96% niższa w porównaniu z okresem 1981–85 (por. Wykres 1) i o 35% niższa w stosunku do lat 1986–90.

Wykres 1. Przeciętna roczna liczba urodzeń żywych w podokresach pięcioletnich

Źródło: jak w Tabeli 5.

Poprawa warunków finansowych rodziny nie spowodowała więc raczej wzrostu urodzeń w Bydgoszczy. Taki wniosek nasuwa się w przypadku tej społeczności miejskiej. Być może w innych społecznościach lokalnych, tak miejskich, jak i wiejskich, wygląda to nieco inaczej.

Jednym z ważnych składników wpływających na liczbę urodzeń jest potencjał rozrodczy danej społeczności, struktura tego potencjału i jego udział w ogólnej liczbie kobiet. Otóż liczba rodzonych dzieci zależy od liczby kobiet w przedziale wiekowym 15–44²². W Bydgoszczy w latach 1950–2019 liczba kobiet ogółem wzrosła o 109% (czyli więcej niż się podwoiła) natomiast liczba kobiet w wieku 15–44 lata powiększyła się o 56,5%. To istotna różnica. Przy czym wskaźniki te dla lat 1985 : 1950 i 2019 : 1985 odpowiednio dla kobiet ogółem wynosiły 118,8 i -4,5% oraz dla potencjału rozrodczego 101,6 i -22,4%. To znaczy, że w pierwszym podokresie potencjał rozrodczy wzrastał niemal proporcjonalnie do wzrostu liczby kobiet, zaś w drugim nastąpiła wyraźna rozbieżność na niekorzyść potencjału rozrodczego. Interesująco przedstawia się udział potencjału rozrodczego w ogólnej liczbie kobiet. Oto odpowiednie dane (w %):

1950 r.	49,0	1974 r.	49,6	1991 r.	51,0
1960 r.	42,0	1985 r.	45,1	2008 r.	40,8
				2019 r.	36,7

Pokażny udział potencjału rozrodczego w ogólnej liczbie kobiet w 1950 r. był powodowany wysokim współczynnikiem urodzeń kobiet po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Potencjał rozrodczy lat 50. był należycie wykorzystany, o czym świadczy wysoki współczynnik urodzeń i przyrostu naturalnego w tych latach.

²² Kobiety w wieku 45–49 bardzo rzadko zostają matkami – patrz Tabela 10.

Spadkowi rozrodzemu lat 60. towarzyszyło zmniejszanie się współczynników urodzeń i przyrostu naturalnego. W 1960 r. w porównaniu z 1950 r. liczba kobiet²³ powiększyła się o 38,5%, zaś potencjał rozrodczy wzrósł o 18,8%, dlatego w latach 60. malały urodzenia i przyrost naturalny. Korzystne zmiany nastąpiły w latach 70., kiedy potencjał rozrodczy był zasilany kobietami urodzonymi w okresie wyżu demograficznego. W 1974 r. w stosunku do 1960 r. liczba kobiet zwiększyła się o 34%, a potencjał rozrodczy podniósł się o 58,2%. Był on jednak słabo wykorzystany skoro współczynnik urodzeń kształtował się w tym czasie w przedziale 16–18‰ (por. Tabele 1 i 2), podczas gdy w 1950 r. wynosił 29,7‰²⁴. Rok 1991 odzwierciedla już nową sytuację gospodarczą kraju i Bydgoszczy. Jest to zarazem ostatni rok, kiedy wzrastał potencjał rozrodczy miasta, który w porównaniu z 1974 r. powiększył się o 13,9%, podczas gdy liczba kobiet w mieście wzrosła tylko o 10,9%. Udział potencjału rozrodczego wśród kobiet był bardzo wysoki (51%), ale słabo wykorzystany, o czym świadczy niski wskaźnik urodzeń (8–12‰) i płodności kobiet (por. Tabele 2 i 10). Od 1991 r. zmniejsza się nie tylko udział potencjału rozrodczego wśród kobiet, ale także w liczbach absolutnych (o 17%), przy nieznacznym wzroście kobiet w 2019 r. w porównaniu z 1991 r. o 1,6%. Należy się tu dopatrywać jednej z przyczyn pojawiającej się zapaści demograficznej miasta. Ponadto zasadniczej zmianie uległa struktura potencjału rozrodczego Bydgoszczy w 2019 r. w porównaniu z 1950, jak też z 1974 r. Przykładowo, w 2019 r. w porównaniu z 1950 i 1974 r. uległ zmniejszeniu w potencjale rozrodczym udział najmłodszych kobiet w wieku 15–29 lat (por. Tabela 6, Wykres 2), które charakteryzowały się największą płodnością. Wzrost udziału kobiet w wieku 30–34 w potencjale rozrodczym oznacza jednocześnie zmniejszenie prawdopodobieństwa urodzenia następnego dziecka. Płodność tej grupy wiekowej co prawda wzrosła, ale nie na tyle, by zrekompensować straty spowodowane zmniejszeniem płodności kobiet w wieku 15–24 lata (por. Tabela 10). W podziale na dwie subpopulacje kobiet, ich udział w potencjale rozrodczym w poszczególnych latach wynosił (w %):

	15–29 lat	30–44 lata
1950	54,1	45,9
1974	59,8	40,2
1991	43,6	56,4
2019	37,4	62,4

²³ Obliczenia na podstawie NSP z 1950 i 1960 r.

²⁴ RD 1967–1968, s. 165.

Najkorzystniej struktura potencjału rozrodczego przedstawiała się w 1974 r., ale był on słabo wykorzystany, o czym już wspomiano. Od początku lat 90. udział kobiet najmłodszych, a zarazem reprezentujących największy potencjał rozrodczy, malał i od 1996 r. był na tyle niski, że łącznie z kobietami w wieku 30 lat i więcej nie zapewniał reprodukcji prostej ludności miasta.

Tabela 6. Struktura potencjału rozrodczego Bydgoszczy w latach 1950–2019

Wiek kobiet	1950	1960	1974	1991	2008	2019
15-19	7001	7284	14800	15275	10865	7000
20-24	8027	8725	18800	12768	14071	7700
25-29	8366	9957	15000	12356	15688	10600
30-34	5369	10188	10500	15566	14565	13500
35-39	7250	9451	11000	18609	11853	15200
40-44	7249	5788	11200	18001	10748	13700
Razem	43262	51313	81300	92574	77790	67700
Kobiety ogółem	88280	122237	163800	181661	190827	184500

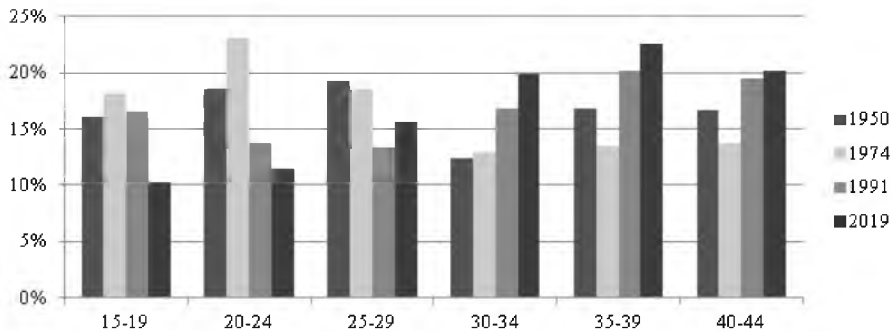
Źródło: Opracowanie własne na podstawie NSP 1950 i 1960 oraz Roczników Demograficznych z lat 1975-2020.

Dane zawarte w Tabeli 6 pozwalają uwypuklić zmiany, jakie nastąpiły w liczbie kobiet między 1974 a 1950 r. oraz między 2019 a 1974 i 1950. Oto wyliczenia:

Wiek kobiet			
15-19	111,4	-52,7	0,0
20-24	134,2	-59,0	-4,1
25-29	79,3	-29,3	+26,7
30-34	95,6	+28,6	+151,4
35-39	51,7	+38,2	+109,7
40-44	54,5	+22,3	+89,0
razem	87,9	-16,7	+56,5

W 1974 roku, w porównaniu z 1950 r., nastąpił wzrost potencjału rozrodczego wszystkich grup wiekowych kobiet, zaś w 2019 r. w stosunku do 1974 i 1950 sytuacja była bardziej złożona, ze wzrastającą tendencją kobiet powyżej 29 roku.

Wykres 2. Struktura % potencjału rozrodczego Bydgoszczy w latach 1950–2019

Źródło: jak w Tabeli 6.

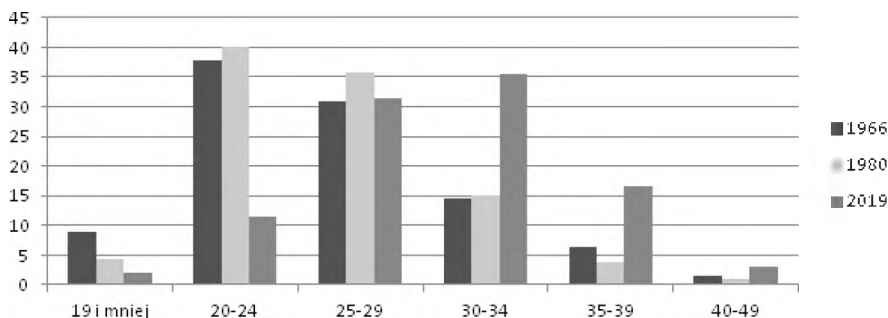
Jednym ze wskaźników pozwalających określić proces zmian prowadzących do zapaści demograficznej jest dynamika demograficzna, która wyraża, ile razy urodzenia przewyższały zgony. Dane dla wybranych lat Bydgoszczy na tle polskich miast ogółem przedstawiały się następująco:

	Bydgoszcz	miasta
1950	2,88	2,76
1960	2,81	2,89
1971	1,80	1,85
1976	2,07	2,17
1980	1,97	1,98
1985	1,65	1,73
1990	1,15	1,30
1994	1,09	1,15
1995	1,00	1,04
1996	0,93	1,03
2000	0,88	0,93
2005	0,90	0,96
2010	0,94	1,06
2011	0,91	1,00
2015	0,83	0,90
2019	0,76	0,87
2020	0,60	.

Dynamika ta była nieco niższa w Bydgoszczy w porównaniu z ludnością innych miast i ponad dwukrotnie niższa w 1995 r. aniżeli w 1976 r. Od 1996 r. przeważały już zgony nad urodzeniami.

Poszukując przyczyn przyrostu naturalnego ludności w Bydgoszczy, należy odwołać się do danych dotyczących urodzeń żywych według wieku matki i do płodności kobiet. Dostępność danych statystycznych w zakresie wieku matek rodzących dzieci pozwala na śledzenie zmian od 1966 r., kiedy były stosunkowo niskie wskaźniki urodzeń i przyrost naturalny. Z kolei w roku 1980 wskaźniki urodzeń były bardzo wysokie (por. Tabela 2). W 1980 r. w porównaniu z 1966 r. nastąpił spadek udziału kobiet najmłodszych (z 8,9 do 4,4%) i najstarszych (z 7,8 do 4,9%) w liczbie rodzących dzieci, a wzrósł udział kobiet w wieku 20–29 lat (por. Wykres 3).

Wykres 3. Struktura % wieku matek rodzących dzieci w Bydgoszczy w 1966, 1980 i 2019 r.

Źródło: jak w Tabeli 1.

Do 1995 r. włącznie największy udział w liczbie rodzących dzieci miały kobiety w wieku 20–24 lata, natomiast od 2001 r. do 2010 r. matki w wieku 25–29 lat, a od 2015 r. matki w wieku 30–34 lata (por. Tabela 7).

Tabela 7. Urodzenia żywe w Bydgoszczy według wieku matki w latach 1966–2019

Wiek matki	1966	1980	1986	1990	1995	2001	2010	2015	2019
19 i mniej	307	282	365	388	320	222	141	92	61
20-24	1302	2535	1768	1635	1245	924	549	352	350
25-29	1068	2263	1720	1295	1102	1204	1305	1026	962

30-34	504	958	1057	803	585	556	1099	1125	1092
35-39	216	239	418	284	328	205	356	412	511
40-44	50	67	58	58	74	50	62	84	93
45-49	2	1	3	4	4	4	2	4	2
razem	3449	6345	5389	4467	3658	3165	3514	3095	3071

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w RD 1967–1968 s. 226 oraz RD z lat 1981–2020.

Nastąpiło więc przesunięcie rodzonych dzieci z matek najmłodszych w wieku 15–24 lata do matek w wieku 25–34 lata. W podziale na trzy grupy wiekowe udziały te w wybranych latach wynosiły:

	15–24 lata	25–34 lata	35 i więcej lat
1966	46,6	45,6	7,8
1980	44,4	50,7	4,9
1990	45,3	47,0	7,7
2001	36,2	55,6	8,2
2010	19,6	68,4	12,0
2015	14,4	69,5	16,1
2019	13,4	66,9	19,7

Proces większych zmian nastąpił po 1990 r., kiedy wśród młodych kobiet występowało wysokie bezrobocie, a znaczna ich część zaczęła studia stacjonarne lub zaoczne, mając nadzieję na zwiększenie szans w znalezieniu pracy. Podjęcie studiów przesunęło z kolei o kilka lat zamążpójście. Zdobyta na studiach wiedza spowodowała w pewnym stopniu zmianę wartości, która częściowo wpłynęła na obniżenie urodzeń. Z kolei kobiety, które zakończyły edukację na gimnazjum lub szkole średniej czasami pod wpływem otoczenia także zmieniały zachowania prokreacyjne. Nie było to jednak tak znaczące, jak w przypadku kobiet reprezentujących wyższy poziom wykształcenia. Świadczyć może o tym przeciętny wiek środkowy matek rodzących pierwsze dziecko w 2019 r. Zestawienie, podane według poziomu wykształcenia²⁵, oparto na danych dla miast ogółem²⁶. Wiek ten wynosił odpowiednio:

wyższe	30,1
policealne	28,9
średnie	26,5

²⁵ RD 2020, s. 285.

²⁶ Takich danych nie ma dla miast liczących 100 tys. i więcej mieszkańców.

zasadnicze zawodowe	24,5
gimnazjum	19,3
podstawowe	20,6
niepełne podstawowe	20,0.

Kobiety posiadające względnie niższe wykształcenie wcześniej wychodzą za mąż, dlatego w młodszym wieku rodzą pierwsze dziecko. Jednak z drugiej strony, w związki małżeńskie wchodzi coraz starsze kobiety. W 1986 r. 63% kobiet wchodzących w związek małżeński w Bydgoszczy nie przekraczała 24 lat. W 2001 roku było ich już mniej – nieco więcej niż połowa kobiet, a w drugiej dekadzie XXI wieku (2019 r.) takich kobiet było tylko 14,4%. Większość, bo 59,9% była w wieku 25–34 lata (por. Tabela 8) i 25,5% była powyżej 34 lat.

Tabela 8. Wiek kobiet w Bydgoszczy wchodzących w związek małżeński w 1986, 2001 i 2019 r.

Wiek kobiet	1986	2001	2019	1986	2001	2019
	w liczbach absolutnych			w %		
19 lat i mniej	391	130	11	14,8	7,0	0,6
20-24	1272	879	236	48,2	47,0	13,8
25-29	476	541	661	18,0	29,0	38,7
30-34	215	99	361	8,1	5,3	21,2
35-39	104	45	154	3,9	2,4	9,0
40-49	82	67	176	3,1	3,6	10,3
50+	101	107	105	3,9	5,7	6,2
razem	2641	1868	1706	100	100	100

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: RD 1987, s. 101; RD 2002, s. 155; RD 2020, s. 215.

Jak widać w przeciągu 33 lat nastąpiły duże zmiany w wieku kobiet wychodzących za mąż. Zaobserwować to można również w okresie o wiele krótszym. Widoczne opóźnienie w zawieraniu związków małżeńskich nastąpiło także w latach 2001–2019 i pociągnęło za sobą późniejsze rodzenie dzieci (por. Tabela 7) oraz obniżenie ogólnej płodności kobiet. Co prawda sprawą oczywistą jest fakt, że coraz więcej dzieci rodzi się poza małżeństwem. W 1980 r. udział dzieci pozamałżeńskich w Bydgoszczy w ogólnej liczbie urodzeń żywych wynosił zaledwie 5%, w 1990 r. 8,6%. Dekadę później – w 2001 r. już 18%, w 2010 r. już 25%, a w 2019 r. aż 31,19%. W ogólnej liczbie urodzonych dzieci w danym roku w Bydgoszczy najczęściej stanowiły urodzenia pierwsze. Ich udział w tej liczbie

urodzeń w poszczególnych latach wynosił 42,7–56,6%. Najwyższy udział urodzenia pierwsze stanowiły w 2001 i w 2010 r., a najniższy w 1986 r. (por. Tabela 9). Udział urodzeń drugich zamykał się w przedziale 29,7–39,1%, a trzecich był już niewielki (7,7–12%). Jeszcze niższy był udział urodzeń czwartych i dalszych (od 3,4 do 8,5%). Udział urodzeń drugich, a zwłaszcza trzecich, w mniejszym stopniu czwartych i następnych, wzrastał od 2011 r. Struktura urodzeń według kolejności w 2019 r. w pewnym sensie upodabniała się do lat 80., co oznacza znaczną poprawę względem początkowych lat XXI wieku, kiedy dominowały urodzenia pierwsze przy niewielkim udziale urodzeń trzecich i następnych (por. Tabela 9). W każdym razie kolejność urodzeń zmieniała się z roku na rok. Porównując dane w tym zakresie z Bydgoszczy i z miast ogółem, okazuje się, że w 1966 r. w Bydgoszczy więcej było urodzeń pierwszych, a mniej drugich i następnych. Podobna sytuacja zaistniała w 2019 r., z tym, że różnice te były mniejsze.

Tabela 9. Udział % urodzeń pierwszych i następnych w Bydgoszczy w ogólnej liczbie urodzeń w danym roku

Lata	Udział urodzeń w %				Razem
	pierwszych	drugich	trzecich	czwartych i więcej	
1966	49,3	30,9	11,3	8,5	100
1980	49,8	36,1	10,3	3,8	100
1986	42,7	38,8	13,0	5,5	100
2001	56,6	29,7	8,6	5,1	100
2010	54,2	34,7	7,7	3,4	100
2011	53,2	35,6	7,8	3,4	100
2015	48,9	39,1	8,3	3,7	100
2017	46,7	39,4	10,5	3,4	100
2018	-	-	-	-	-
2019	46,8	36,3	12,0	4,9	100
Miasta 1966	44,0	31,7	13,0	11,3	100
Ogółem 2019	45,0	35,9	13,7	5,4	100

Źródło: jak w Tabeli 7. W RD 2019 brakuje takich informacji dla 2018 r.

Zmieniającą się sytuację w zakresie urodzeń potwierdzają dane dotyczące płodności kobiet, która zmalała z 56,1% w 1986 r.²⁷ do 30,7% w 2001 r. (czyli o 45,3%) i nieco wzrosła w latach następnych (por. Tabela 10 i Wykres 4). Najbardziej zmniejszyła się płodność kobiet w wieku 15–19 lat w 2019 r., w porównaniu

²⁷ Dla lat wcześniejszych brakuje danych.

do roku 1986 – prawie czterokrotnie. Tylko nieco niższy spadek płodności od wspomnianej grupy kobiet zarejestrowano w subpopulacji wiekowej 20–24 lata. Jednak trwał on tylko do 2015 r., a w latach następnych odnotowano powolny wzrost, podobnie jak w starszej subpopulacji, w wieku 25–29 lat. Spadek płodności tej ostatniej grupy był już stosunkowo niewielki. Pomijając subpopulację w wieku 45–49 lat, o minimalnej płodności, pozostałe trzy subpopulacje kobiet w 2019 r. zwiększyły płodność w porównaniu do roku początkowego. Jednakże do roku 2001 płodność tych kobiet malała, dopiero od 2010 r. nastąpił wzrost – największy odnotowano w grupie kobiet 30–34 lata. Wskaźniki dotyczące płodności kobiet wyraźnie potwierdzają to, o czym wspomniano wyżej. Chodzi o opisane fakty świadczące o przesuwaniu się intensywności urodzeń od subpopulacji kobiet najmłodszych i młodych najpierw do subpopulacji w wieku 25–29 lat, a następnie do grupy wiekowej 30–39 lat, w mniejszej już skali do kobiet w wieku 40–44 lata. Należy podkreślić, iż wzrost płodności kobiet w wieku 30–44 lata nie był w stanie zrekomensować strat spowodowanych spadkiem płodności subpopulacji w wieku 15–29 lat. Dlatego ogólna płodność kobiet w Bydgoszczy w latach 1986–2019 zmalała o 31,4%, w międzyczasie bowiem nastąpiło też zmniejszenie potencjału rozrodczego (por. Tabela 6). Na tle kobiet miejskich ogółem płodność kobiet bydgoskich kształtowała się na niższym poziomie (por. Tabela 10). Warto jeszcze dodać, że płodność kobiet w miastach w Polsce wynosiła w 1950 r. 99, w 1955 r. 101, a w 1968 r. 50²⁸. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że w Bydgoszczy była ona niewiele niższa. Miarami statystycznymi obrazującymi proces zmian demograficznych jest dzietność ogólna i współczynnik reprodukcji brutto²⁹. Dzietność ogólną brutto można w uproszczeniu interpretować jako liczbę urodzeń dzieci przypadającą na 1 kobietę w wieku rozrodczym, zaś współczynnik reprodukcji brutto informuje o zastępowalności matek (15–49 lat) córkami. Dane te dla Bydgoszczy przedstawiały się następująco:

	dzietność	reprodukcja brutto
1950 ³⁰⁾	2,90	1,730
1955 ³⁰⁾	3,20	1,860
1960 ³¹⁾	2,430	1,240

²⁸ RD 1967–1968, s. 218.

²⁹ F. Stokowski, *Demografia*, PWE, Warszawa 2015, s. 102–112.

³⁰ Szacunek

³¹ Miasta ogółem (RD 1982, s. 88 oraz RD 1967–1968, s. 225; dla lat 1986–2019 Roczniki Demograficzne).

1970 ³¹⁾	1,710	0,832
1986	1,905	0,929
1990	1,695	0,822
1995	1,392	0,673
2001	1,129	0,535
2010	1,257	0,610
2015	1,141	0,554
2016	1,237	0,644
2017	1,345	0,689
2018	1,322	0,688
2019	1,301	0,631

Współczynniki te od 1955 r. do 2001 r. malały, a w 2019 r. były wyższe niż w 2001 i 2015 r. Interpretacja tych współczynników dla 2019 r. jest następująca: na 1000 kobiet w wieku rozrodczym 1300 dzieci urodzonych przez nie w ciągu ich życia nie zapewniało reprodukcji prostej, która wynosi 2,10–2,16 (albo 2100–2160 na tysiąc kobiet). W przypadku Bydgoszczy, już od 1970 r. rodność nie zapewniała reprodukcji prostej ludności. Dzietność kobiet w Bydgoszczy w 2019 r. była niższa o 31,7% aniżeli w 1986 r., podobnie zresztą niższy był współczynnik reprodukcji brutto. Aby zapewnić reprodukcję prostą, współczynnik ten powinien wynosić 1 (córka zastępuje matkę w wieku rozrodczym). Tymczasem taki warunek w Bydgoszczy nie był spełniony od 1970 r., a w Polsce od 1991 r.³², w tym w miastach od 1964 r.³³

Tabela 10. Płodność kobiet w Bydgoszczy w latach 1986–2019

Wiek kobiet	Urodzenia żywe na 1000 kobiet danej grupy wiekowej						
	1986	1990	1995	2001	2010	2015	2019
15-19	34,0	30,4	21,4	14,6	14,5	11,8	8,8
20-24	148,7	140,8	95,6	60,9	46,5	34,3	44,2
25-29	111,0	101,5	92,5	85,3	84,7	77,4	89,9

³² RD 1993, s. 166.

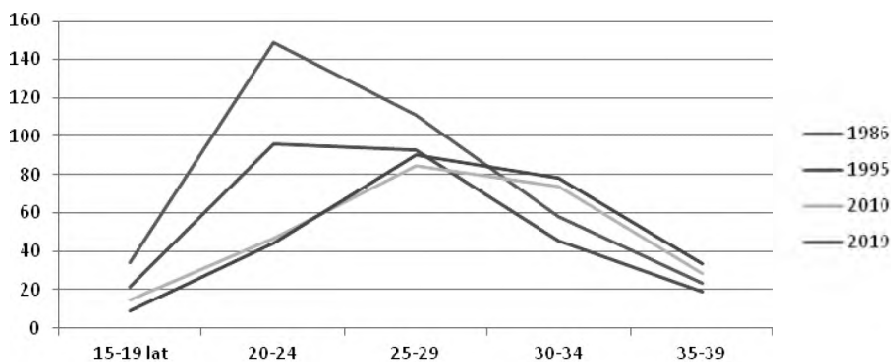
³³ RD 1967–1968, s. 224.

30-34	58,0	47,4	45,3	45,4	74,1	71,6	78,3
35-39	23,7	15,1	19,3	16,5	28,4	28,6	33,7
40-44	5,3	3,5	4,0	3,1	5,8	6,8	6,8
45-49	0,3	0,4	0,2	0,2	0,2	0,4	0,2
15-49	56,1	44,7	34,9	30,7	40,7	36,7	38,5

Źródła: jak Tabela 7.

Tak więc zapaść demograficzna w miastach nastąpiła już w latach 60. Do 1991 r. reprodukcję rozszerzoną w kraju ratowała ludność wiejska. Jednakże w 1995 r. również ludność wiejska weszła w fazę reprodukcji zawężonej.

Wykres 4. Płodność kobiet w Bydgoszczy wybranych subpopulacji w latach 1986–2019 w ‰

Źródło: jak Tabela 7.

Przyczyn zapaści demograficznej Bydgoszczy należy dopatrywać się także w dokonującej się zmianie struktury wieku ludności. Nie wdając się w głębszą analizę struktury płci i wieku mieszkańców tego miasta, która zasługuje na osobne opracowanie, należy ograniczyć się do przyjrzenia się danym odnoszącym się do dwóch skrajnych dat, to jest roku 1950 i 2019 w podziale na 15-letnie grupy wieku. Otóż w liczbach absolutnych liczba ludności w subpopulacjach 0–14 i 15–29 lat w 2019 r. względem 1950 r. powiększyła się zaledwie o kilkanaście procent, podczas gdy wzrost w dwóch następnych subpopulacjach (30–44 i 45–59) był przeszło dwukrotny. W kolejnej grupie wiekowej – 60–74 lata – był już przeszło sześciokrotny, a w najstarszej subpopulacji nawet dziesięciokrotny (por. Tabela 10).

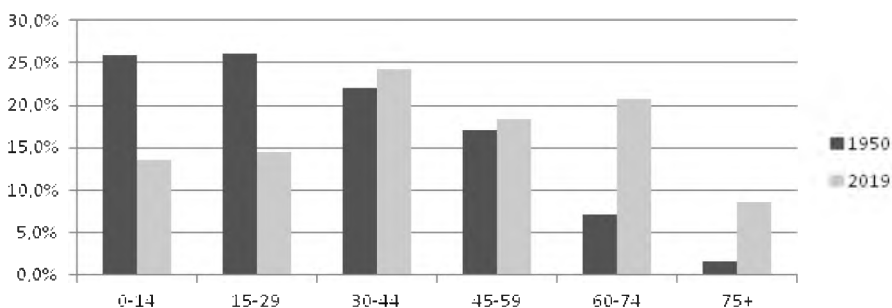
Tabela 11. Struktura wieku ludności Bydgoszczy w 1950 i 2019 r.

Grupy wieku	W liczbach absolutnych		W %		Dynamika
	1950	2019	1950	2019	
0-14	42118	47300	25,9	13,6	112,3
15-29	42424	50500	26,1	14,5	119,0
30-44	35870	84500	22,1	24,3	235,6
45-59	27750	63700	17,1	18,3	229,5
60-74	11535	72000	7,1	20,7	624,2
75+	2827	30200	1,7	8,6	1068,3
ogółem	162520	348200	100	100	214,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie NSP 1950 r. i RD 2020, s. 154.

Struktura wieku mieszkańców miasta uległa więc dużej zmianie (por. Tabela 11 i Wykres 5). W 1950 r. więcej niż co czwarty mieszkaniec Bydgoszczy nie przekraczał 14 lub 29 lat, a w 2019 roku w tym wieku był już tylko co siódmy mieszkaniec. Z kolei udział subpopulacji w wieku 60+ w ogólnej liczbie mieszkańców miasta wyniósł w 1950 r. 8,8%, a w 2019 r. wzrósł do 29,3%. W tym przedziale czasowym tylko udział subpopulacji w wieku 30–59 lat w ogólnej liczbie ludności niewiele się zmienił.

Wykres 5. Struktura wieku mieszkańców Bydgoszczy w 1950 i 2019 r.

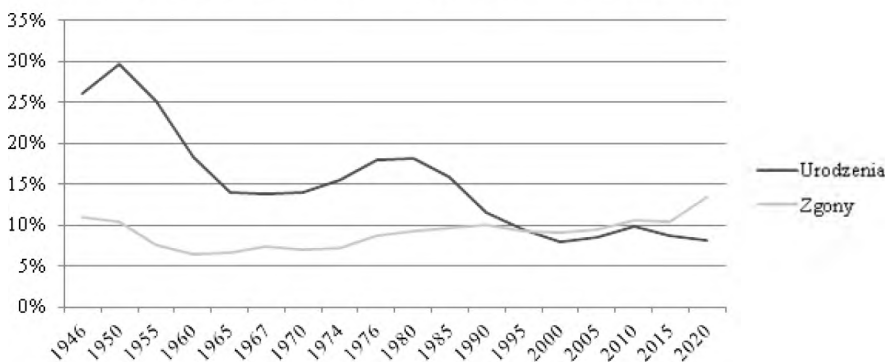

Źródło: jak w Tabeli 11.

W polityce społecznej dosyć często porównuje się liczbę wnucząt (dzieci 0–14 lat) z liczbą dziadków (wiek 60+), dopatrując się w tym odzwierciedlenia więzi rodzinnych i wzajemnej opieki – najpierw dziadków i babć nad wnukami, a następnie wnucząt nad babciami i dziadkami. W Bydgoszczy w 1950 r. liczba

wnuków przypadająca na 100 dziadków wynosiła 293, zaś w 2019 r. zmalała do 46,3. Malejący przyrost naturalny (por. Wykres 6) wpłynął właśnie na spadek udziału dzieci i młodzieży w ogólnej puli ludności, a wzrastał w niej udział ludności w wieku 60 lat i powyżej. Należy wspomnieć, że osoby w wieku 75+ żyjące w 1950 r. urodziły się jeszcze w XIX wieku, zaś subpopulacja w wieku 75+ żyjąca w 2019 r. to osoby, urodzone przed 1945 r., dlatego nie jest to grupa zbyt liczna. Natomiast osoby należące do najliczniejszej w 2019 r. subpopulacji w wieku 30–44 lata urodziły się w latach tzw. drugiego wyżu demograficznego (1975–1989). Na inną – też liczną – subpopulację w wieku 60–74 lata składają się z kolei osoby urodzone w latach pierwszego wyżu demograficznego (1945–1959). Mało liczna w 2019 r. grupa dzieci w wieku 0–14 lat była rodzona od 2005 r. przez matki należące też do mało licznej grupy. Za 20–25 lat, kiedy niewielka liczba kobiet urodzonych po 2005 r. wejdzie w wiek rozrodczy, urodzi się jeszcze mniejsza ilość dziewczynek. W ten sposób miasta i kraj będą się wyludniać. Jest to być może zjawisko korzystne dla środowiska przyrodniczego, ale niekoniecznie dla geopolitycznego.

Wykres 6. Przyrost naturalny Bydgoszczy w latach 1946–2019

Źródło: Tabele 1, 2, 3.

Podsumowanie

Śledzenie zmian dokonujących się w liczbie mieszkańców Bydgoszczy w sunkowo długim okresie, liczącym 75 lat, wymagało włączenia do opisu składników przyczyniających się do wzrostu, jak i do spadku liczby ludności, dokonywanego się od 1996 r. Do wspomnianych składników, które wpłynęły na zmianę stanu ludności należą: przyrost naturalny dodatni lub ujemny, saldo migracji

krajowych, saldo migracji zagranicznych i częściowo inkorporacja przez miasto terenów sąsiednich. Składnik wymieniony jako ostatni miał minimalne znaczenie w przyroście rzeczywistym ludności. Jego udział w przyroście ludności do 1975 r. wynosił około 6 tys.³⁴, zaś w następnym okresie 3450 osób. Przyjmując za podstawę powierzchnię miasta z 1975 r., od początku 1946 r. do końca 1995 r. stan ludności zwiększył się o 250 tys., w tym w większym stopniu (130 tys.) dzięki saldom migracji niż przyrostowi naturalnemu. To oznacza, że wzrost ludności odbywał się w większej mierze kosztem kraju niż własnego potencjału rozrodczego.

Do ubytku rzeczywistego ludności w latach 1996–2020 również w większej mierze przyczyniło się ujemne saldo migracji (25,4 tys.) niż ujemny przyrost naturalny (11,7 tys.). Saldo migracji ulegało bardzo dużym wahaniom corocznym w zależności od przyrostu zasobów mieszkaniowych, a przyrost ten był uzależniony od powstawania nowych miejsc pracy. Natomiast przyrost naturalny uzależniony od urodzeń i zgonów ulegał powolnemu ewaluowaniu, najpierw rosnącemu, następnie malejącemu, znowu rosnącemu i potem malejącemu, by od 1996 r. przekształcić się w ubytek naturalny (por. Wykres 6) i wraz z ujemnym saldem migracji powodować wyludnianie się miasta.

W związku z tym, że główny wątek opracowania koncentrował się na zmianach liczby mieszkańców Bydgoszczy powodowanych przyrostem naturalnym, należy wyjaśnić przyczyny jego malejącego znaczenia w rozwoju ludności miasta, jak i kraju. Na początku należy podkreślić, że zmiany w przyroście naturalnym ludności zapoczątkowane zostały w rodzinach. Najpierw w rodzinach inteligencji twórczej, następnie w rodzinach urzędniczych, robotniczych, robotniczo-chłopskich i na końcu w rodzinach chłopskich. Współcześnie w Polsce rzadko już występują rodziny o jednolitej strukturze (robotnicze, chłopskie). Prawdopodobnie dlatego łatwiej, pod wpływem zdobywanej wiedzy i doświadczeń, przyjmują nowe wzorce zachowań prokreacyjnych, w dużej mierze przez siebie wypracowane. Ważną rolę odgrywają tu kobiety jako rodzicielki, matki, opiekunki, nauczycielki, a często też jako żywicielki rodziny zapewniające bezpieczeństwo ekonomiczne. Poszukując przyczyn malejącego przyrostu naturalnego, których można się też dopatrywać we wzrastającym poziomie wykształcenia, należy wśród nich wymienić: wpływ industrializacji, urbanizację demograficzną (przemieszczenia ludności ze wsi do miast), urbanizację zawodową wsi (powstawanie rodzin utrzymujących się z pracy w rolnictwie i poza rolnictwem),

³⁴ W dniu 14 lutego 1946 r. miasto w granicach administracyjnych o powierzchni 116 km² liczyło 134 614 mieszkańców, w 1950 r. 162 524, w 1955 r. 202 044, w 1960 r. 232 107 (Statystyka miast op. cit. s. 166). Natomiast w granicach z 1 czerwca 1975 r. (powierzchnia miasta 127,5 km²) miasto zamieszkiwało w 1946 r. 139 903 ludności, a w 1960 r. 238 224 (Ludność i op. cit. s. 36).

aktywizację zawodową kobiet, powolną ateizację społeczeństwa, powszechną dostępność środków antykoncepcyjnych, wzrost kontaktów międzyludzkich w wymiarze przestrzennym, zmianę wzorców wartości, nieporadność państwa jako aktywnego podmiotu kształtującego politykę prorodziną. Zatem można stwierdzić, że suma zachowań prokreacyjnych w rodzinach, poszczególnych jednostkach osadniczych, przekłada się na kształtowanie się przyrostu naturalnego w kraju. Istniejących różnic w przyroście naturalnym między miastami i gminami wiejskimi, znaczących w latach 50., a współcześnie niewielkich, należy upatrywać w strukturze demograficznej oraz społeczno-zawodowej ludności. Niższa stopa dodatnia przyrostu naturalnego w Bydgoszczy niż ogółem w miastach była powodowana właśnie strukturą demograficzną (społeczno-zawodową). Z kolei wyższy w Bydgoszczy niż w miastach ogółem ujemny przyrost naturalny, obserwowany od 1995 r., powodowany jest znikomym napływem ludzi młodych i starzeniem się społeczeństwa. Są to jednak tematy na osobne opracowania. Na tle tych rozważań należy postawić pytanie: czy w latach 50. XX w. byłby też wysoki przyrost naturalny, gdyby wówczas funkcjonowało współczesne społeczeństwo? W ówczesnym czasie większość poczęć była przypadkowa, zaś współcześnie jest planowana. Na podstawie przedstawionych wyżej rozważań można sformułować następujące wnioski:

Proces zmian w przyroście naturalnym ludności w Bydgoszczy dokonywał się niemal wyłącznie pod wpływem wewnętrznych uwarunkowań demograficznych, społeczno-zawodowych, gospodarczych.

Proces zmian przyrostu naturalnego jaki dokonał się w Bydgoszczy odzwierciedla zarazem to samo zjawisko w pozostałych dużych i średnich miastach.

Pomimo że rodzina (w tradycyjnym pojmowaniu to: małżeństwo plus dzieci) stanowiła podstawę prokreacji, to wraz z upływem czasu coraz większy odsetek dzieci rodzi się poza małżeństwem, czyli w rodzinach niepełnych lub niespełniających warunków prawnych (rodziny partnerskie).

Nastąpiło przesunięcie wieku osób zawierających związek małżeński, co skutkowało spadkiem intensywności urodzeń dzieci przez matki w wieku 15–24 lata oraz częściowo w wieku 25–29 lat na rzecz matek w wieku 30–39 lat. Wzrost intensywności urodzeń przez matki w wieku 30–39 lat był na tyle mały, że jednak nie był w stanie zrekomensować ubytku intensywności urodzeń przez matki młodsze, dlatego spadała ogólna płodność kobiet.

Spadek urodzeń w Bydgoszczy był również powodowany zmianą struktury wieku mieszkańców i zmiany potencjału rozrodczego miasta.

Nowa polityka prorodzinna prowadzona przez rząd od 2015 r. w przypadku Bydgoszczy wpływa śladowo na krótkotrwały wzrost urodzeń.

Dzięki przyrostowi naturalnemu i migracjom ludności, do 1995 r. następował wzrost liczby mieszkańców. Od 1996 r. ujemny przyrost naturalny, a następnie ujemne saldo migracji powodują spadek liczby mieszkańców Bydgoszczy.

Bibliografia

Dokumenty publikowane

Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975 r. GUS, 1976

Statystyka miast i osiedli 1945–1965, GUS, 1967.

Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym oraz zmiany podziału administracyjnego, GUS 1990.

NSP z 1950 i 1960 r.

Roczniki Demograficzne z lat 1967–1968 i 1975–2021, GUS.

Opracowania

Bałtowski M., *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza, przebieg, upadek*, PWN, Warszawa 2009.

Bogacka H., Mantorska T., Stokowski F., *Ruch naturalny i reprodukcja ludności Polski według województw w latach 1950–1987 (w nowym podziale administracyjnym)*, „Monografia i Opracowania” nr 272/17, Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Warszawa 1988.

Fihel A., *Ucieczka od strachu i przedwczesnej śmierci: przejście epidemiologiczne*, „Mówią Wieki”, Magazyn historyczny nr 4° (2020).

Gajewski M., *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963*, GUS, Warszawa 1964.

Jarosz M. (red.), *Manowce polskiej prywatyzacji*, PWN, Warszawa 2001.

Kabaj M., *Ekonomia tworzenia i likwidacji miejsc pracy. Dezaktywizacja Polski*, Instytut Pracy i Spraw Społecznych, Warszawa 2005.

Karpiński A., Paradysz S., Soroka P., Żółtowski W., *Jak powstawały i upadały zakłady przemysłowe w Polsce*. Wydawnictwo Muza, Warszawa, 2013.

Karpiński A., Paradysz S., Soroka P., Żółtowski W., *Od uprzemysłowienia PRL do deindustrializacji kraju*. Wydawnictwo Muza, Warszawa, 2015.

Karpiński A., *Strach przed dżumą w epoce wczesnonowoczesnej*, „Mówią Wieki” Magazyn historyczny nr 4° (2020).

Kieżun W., *Patologia transformacji*. Warszawa: Poltext, 2012.

Kopczyński M., *Od powietrza, głodu, wojny*, „Mówią Wieki” Magazyn historyczny nr 4° (2020).

Olech A., *Przemiany ludnościowe na terenie Szwedzkiej w latach 1874–1914*, „Kronika Bydgoska”, t. XL, Bydgoszcz, 2019, s. 99–118.

Piątkowski M., *Europejski lider wzrostu. Polska droga od ekonomicznych peryferii do gospodarki sukcesu*, Wyd. Poltext, Warszawa 2020.

Poznański K., *Wielki przekręt. Klęska polskich reform*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze i Literackie, 2000.

Rosset E., *Eksplozja demograficzna*, KiW, Warszawa 1978.

Stokowski F., *Demografia*, PWE, Warszawa 2015, s. 102–112.